



# หลักการสำคัญและปัญหาในการร่างสัญญา

ศาสตราจารย์ไชยยศ เหมะรัชตะ \*

ในการทำงานด้านกฎหมาย งานร่างสัญญาถือเป็นงานที่นักกฎหมายจะได้รับมอบหมายให้จัดเตรียมและจัดทำอยู่เสมอ บางครั้งก็ซับซ้อนและยุ่งยากในการทำ ความเข้าใจ เพราะก่อนที่จะร่างสัญญาผู้ร่างจะต้องศึกษาและทำความเข้าใจปัจจัยและองค์ประกอบหลายประการ จากนั้นจะนำมาปรับให้อยู่ในรูปแบบของสัญญาที่นักกฎหมายอื่นๆ เช่น เจ้าหน้าที่ ตุลาการ และผู้พิพากษา สามารถอ่านและเข้าใจได้เช่นเดียวกัน

การร่างสัญญาส่วนมากมักจะทำความเข้าใจยากให้แก่ นักกฎหมายเป็นอันมาก เพราะการศึกษากฎหมายในประเทศไทย มิได้มีลักษณะเป็นปริญาตรีที่สอง ซึ่งผู้เรียนจะต้องมีความรู้ความชำนาญพื้นฐานอย่างใดอย่างหนึ่งมาก่อน เช่น วิศวกรรม สถาปัตยกรรม บัญชี ฯลฯ แต่นักกฎหมายไทยเป็นนักเทคนิคด้านภาษากฎหมาย และกระบวนการยุติธรรมเท่านั้น จึงทำให้ไม่เข้าใจในศาสตร์อื่นๆ และไม่สามารถร่างสัญญาออกมาได้อย่างถูกต้องตรงกับความต้องการของลูกค้า แม้จะมีตัวอย่างสัญญามาตรฐานที่พิมพ์จำหน่ายเป็นการทั่วไปและมีคำอธิบายในการร่างสัญญาจากต่างประเทศเป็นจำนวนมาก แต่หนังสือเหล่านั้น ไม่สามารถอธิบายให้นักกฎหมายเข้าใจภาพรวมของการร่างสัญญาได้ ประกอบกับสัญญาในแต่ละประเภทหรือแต่ละรูปแบบนี้ มีเอกลักษณ์เฉพาะตัว ไม่สามารถนำไปปรับใช้ได้ในทุกกรณี จึงได้เขียนบทความนี้ขึ้นเพื่อเป็นแนวทางแก่ผู้ที่จะต้องร่างสัญญาจะได้นำประยุกต์เพื่อเป็นประโยชน์ต่อไป

บทความนี้ มีวัตถุประสงค์ในการชี้แจงหลักเกณฑ์พื้นฐานและแนวปฏิบัติในการร่างสัญญา โดยแบ่งออกเป็นสองส่วน ได้แก่ หลักการสำคัญในการร่างสัญญา และปัญหาในการร่างสัญญา

## ส่วนที่หนึ่ง หลักการสำคัญในการร่างสัญญา

สัญญาเป็นเพียงเครื่องมือในการบรรลุถึงความสัมพันธ์ของแต่ละฝ่ายที่มาเข้าร่วมสัญญา โดยมีวัตถุประสงค์จะสถาปนาความสัมพันธ์ให้แน่นแฟ้นมากขึ้น ดังนั้น ในการร่างสัญญา จึงมักจะมี ความกังวลกันว่า การร่างสัญญาดังกล่าวจะครอบคลุมประเด็นที่สำคัญทั้งหมดหรือไม่ ซึ่งหากอธิบายหลักเกณฑ์โดยสรุป ก็คงจะเปรียบเทียบกับหลักการเรียงความในสมัยที่ยังเป็นนักเรียนอยู่นั่นก็คือ จะต้องประกอบ

\* ราชบัณฑิต สำนักธรรมศาสตร์และการเมือง ราชบัณฑิตยสถาน

ด้วยองค์ประกอบสำคัญ ห้าประการ (5W) คือ ใคร (who) --> ทำอะไร (what) --> ที่ไหน (where) --> เมื่อใด (when) --> เพราะเหตุใด (why) เนื่องจากสัญญาก็เหมือนกับความจริงประเภทหนึ่ง ที่มีสำนวนโวหาร เป็นไปตามหลักภาษาที่มีลักษณะเฉพาะตัว ในขณะเดียวกันก็ต้องทำให้ผู้อ่านคนอื่นมีความรู้ความเข้าใจในลักษณะเดียวกัน เพื่อจะได้ปฏิบัติตามสัญญาได้ตรงตามเจตนา

การที่จะเก็บข้อมูลเพื่อจะใช้ในการร่างสัญญานั้น จะต้องดำเนินการโดยมีสติ กล่าวคือ รู้ว่าข้อมูลที่ได้มานั้น ได้มาจากไหน มีความถูกต้องหรือไม่ เมื่อนำมาแปลงเป็นสัญญาแล้ว จะทำให้เนื้อหาในสัญญาเปลี่ยนแปลงไปจากข้อเท็จจริงเดิมหรือไม่ ซึ่งหากเปรียบเทียบกับระบบคอมพิวเตอร์ ก็คือ Input ที่ได้รับ จะต้องมีความถูกต้องเชื่อถือได้ ผ่านกระบวนการประมวลผลที่ถูกต้องตามศาสตร์ และให้ output ที่ผู้รับสารสามารถเข้าใจได้อย่างเป็นสากล

เมื่อพิจารณาโดยแยกเป็นลำดับแล้ว สามารถ แยกได้เป็นสามขั้นตอน ก็คือ

**ขั้นตอนที่หนึ่ง** ในเรื่องการเตรียมตัวก่อนเข้าทำสัญญานั้น ประเด็นที่จะต้องพิจารณาก็คือ คู่สัญญาที่ประสงค์จะเข้าทำสัญญาด้วยนั้น มีลักษณะอย่างไร ตามหลัก KYC หรือ Know Your Customer ซึ่งเป็นหลักที่นำไปใช้อย่างกว้างขวาง จนถือเป็นหลักการสำคัญในเรื่องการป้องกันการฟอกเงินทีเดียว จะต้องมีความสามารถในการปฏิบัติตามสัญญาได้หรือไม่ การเข้าผูกพันตามสัญญานั้น จะมีค่าใช้จ่ายในการรักษาสีติและการปฏิบัติตามสัญญาอย่างไร เป็นการศึกษาความเป็นไปได้เบื้องต้น

**ขั้นตอนที่สอง** เกี่ยวกับเนื้อหาในสัญญา สิ่งซึ่งต้องคำนึงก็มักจะได้แก่ ถ้อยคำมีความชัดเจนในหน้าที่ ไม่ใช่คำกำกวม เช่น การใช้คำว่า "พัฒนา" ในสัญญาจ้างทำของอาจจะทำให้เจ้าหน้าที่ เข้าใจผิดว่า เป็นสัญญาอนุญาตให้ใช้สิทธิ และส่งผลให้หน้าที่ในการหักภาษี ณ ที่จ่ายต่างกัน กรณีที่ต้องส่งเงินตราออกนอกประเทศ การกำหนดค่าตอบแทนที่ชัดเจนในแต่ละธุรกรรมก็เป็นอีกกรณีหนึ่ง เนื่องจากค่าตอบแทนในแต่ละประเภท มีผลกระทบในระดับที่ไม่เท่ากัน เช่น ในกรณีที่ซื้อกิจการ จะต้องแยกให้ชัดเจนว่า เป็นค่าสิ่งทรมทรัพย์เท่าใด สิ่งทรมทรัพย์ สินค้า หรือค่าสิทธิจำนวนเท่าใด เพราะค่าธรรมเนียมและอัตราหักภาษี ณ ที่จ่ายแตกต่างกัน

**ขั้นตอนที่สาม** คือ ขั้นตอนการทำหลักฐาน การเก็บรักษาหลักฐาน จำนวนฉบับ ขั้นตอนการปฏิบัติตามกฎหมาย เช่น การลงนาม การจดทะเบียน การยื่นเอกสารต่อหน่วยราชการ การขออนุญาตส่งเงินออก ซึ่งมีความซับซ้อนอยู่พอสมควร ซึ่งบางครั้งใช้เวลาหลายสัปดาห์จนถึงปี จำเป็นจะต้องได้ศึกษาแนวทางล่วงหน้าอย่างถี่ถ้วน ในกรณีที่เป็นสัญญากับหน่วยงานของรัฐ การให้ความร่วมมือจากคู่สัญญาในเรื่องดังกล่าว จะช่วยร่นระยะเวลา และบรรเทาปัญหาในเรื่องความล่าช้าในการปฏิบัติตามสัญญาได้มาก

## ส่วนที่สอง ปัญหาในการร่างสัญญา : ปัญหาทั่วไป

### ๑. ข้อเท็จจริงไม่ครบถ้วน

ปัญหาที่สำคัญที่สุดในการร่างสัญญา ก็คือ การที่ผู้ร่างสัญญามองไม่เห็นภาพรวมของธุรกรรมที่เกิดขึ้น เนื่องจากลูกความหรือเจ้าของเรื่องไม่มีความรู้ความชำนาญในเรื่องที่มาขอให้ร่างสัญญา จึงทำให้ไม่สามารถเตรียมข้อมูลให้ครบถ้วนหรือละเลยข้อมูลสำคัญไป ซึ่งในส่วนนี้เป็นเรื่อง πουผู้ร่างต้องใช้ความรู้ความสามารถในการหาข้อมูลให้ได้มากที่สุด วิธีการที่ง่ายที่สุด คือ การกำหนดลำดับชั้นของธุรกรรมนั้นๆ ให้ต่อเนื่องจนจบกระบวนการ โดยเริ่มต้นตั้งแต่การพิจารณาตามลำดับ ๕ W ที่ได้กล่าวไปแล้วตอนต้น เครื่องมือที่จะช่วยให้เห็นข้อเท็จจริงจนครบได้แก่การใช้ Mind Map หรือ Check List ซึ่งจะทำให้เห็นความสัมพันธ์ของข้อเท็จจริงต่างๆ

ตัวอย่างเช่น ในกรณีการร่างสัญญาซื้อขายหุ้นในบริษัทจำกัด นอกจากเรื่องกรรมสิทธิ์แล้ว ผู้ถือหุ้นก็ต้องการแต่งตั้งตัวแทนเข้าไปบริหารกิจการ โดยผ่านการประชุมผู้ถือหุ้น ถ้าเรารับโอนหุ้นทั้งหมดจากผู้ขายเพียงรายเดียว ก็ไม่อาจจะจัดให้มีการประชุมผู้ถือหุ้นได้ด้วย หรือในกรณีบริษัทมหาชน ตามกฎหมายจะต้องมีผู้ถือหุ้นไม่น้อยกว่า ๒๕ คน จึงจะครบเป็นองค์ประชุม หากเรารับซื้อหุ้นจากผู้ถือหุ้นเดิมทั้งหมด โดยไม่ดำรงสัดส่วนดังกล่าวไว้ ก็ย่อมจะเกิดอุปสรรคในการทำงาน การใช้ Mind Map จะช่วยให้เราเห็นภาพดังกล่าวได้ง่ายขึ้น และเมื่อนำไปเทียบกับแหล่งข้อเท็จจริงต่างๆ ที่ผู้ร่างสัญญาอาจนำมาอ้างอิงได้นั้นอาจมาจากลูกความ จากคู่สัญญาอีกฝ่ายหนึ่ง จากการเจรจา และประการสุดท้ายจากการตรวจสอบข้อมูลสาธารณะในแหล่งต่างๆ เป็นต้น ซึ่งจะช่วยให้เห็นธุรกรรมที่เกิดขึ้นได้อย่างไม่บกพร่อง

### ๒. ผู้ร่างไม่มีความรู้เพียงพอในการร่างสัญญา

ในหลายกรณีที่ผู้ร่างสัญญา ไม่มีพื้นความรู้เกี่ยวกับสัญญาที่จะร่าง ตัวอย่างเช่น สัญญาซื้อขายป้ายโฆษณา โดยหลักการน่าจะเป็นเรื่องของกรรมสิทธิ์ในป้ายโฆษณาในลักษณะของสัญญาซื้อขายธรรมดา แต่ในความเป็นจริงแล้ว มีประเด็นเรื่องการได้รับอนุญาตตามกฎหมายด้วย เพราะป้ายโฆษณาขนาดใหญ่ ถือเป็นอาคารตามกฎหมายควบคุมอาคาร นอกจากนี้ โดยสภาพ ป้ายโฆษณาต้องติดตั้งอยู่บนพื้นดิน ยกเว้นป้ายโฆษณาพวงบอลูน ซึ่งจะต้องพิจารณาสีในการติดตั้งป้ายต่อไปว่ามีสีทึบประเภทใด ถ้าเป็นการเช่าก็จะต้องพิจารณาข้อกำหนดในเรื่องการโอนสิทธิ์การเช่าได้หรือไม่ ถัดจากนั้น ก็จะต้องพิจารณาด้วยว่าป้ายนั้นใช้พลังงานไฟฟ้าในการทำงานหรือให้แสงสว่างหรือไม่ ก็จะต้องพิจารณาเรื่องสิทธิ์ในการได้รับพลังงานนั้นมาได้อย่างไร เป็นต้น

ในกรณีที่สำคัญประเภทนั้นๆ เป็นธุรกรรมที่มีอยู่อย่างทั่วไปในตลาด ก็ไม่ยุ่งยากนักที่จะเรียนรู้ การใช้ตัวอย่างสัญญามาตรฐานซึ่งมีจำหน่ายอยู่อย่างแพร่หลายก็ช่วยให้ศึกษาลักษณะของธุรกรรมได้ โดยเฉพาะถ้ามีลักษณะที่เหมือนหรือคล้ายคลึงกับกิจการที่จดทะเบียนในตลาดหลักทรัพย์ การพิจารณาข้อมูลของแบบรายงานประจำปี ที่เรียกว่า แบบ ๕๖ - ๑ จะช่วยในการกำหนดทิศทางในการร่างสัญญาได้ไม่ยากนัก

สำหรับสัญญาประเภทที่เป็นธุรกรรมที่ไม่เคยมีมาก่อนในประเทศไทย ตำรากฎหมายต่างประเทศหรือแบบฟอร์มทำนองนี้ก็มีอยู่พอสมควร ห้องสมุดมหาวิทยาลัยหลายแห่งทั้งของรัฐและเอกชนมีให้ศึกษาพอสมควร ซึ่งโดยปกติ ห้องสมุดเหล่านั้น มักจะอนุญาตให้เข้าศึกษาอยู่แล้ว ปัญหาที่มักจะมีก็คือ มีความพยายามนำแนวคิด หรือบริบทในกฎหมายต่างประเทศมาปรับใช้ โดยไม่ได้คำนึงถึงระบบกฎหมายไทย และก่อให้เกิดความเสียหาย เช่น ในเรื่องของการนำเครื่องจักรไปเป็นหลักประกัน แม้ว่าจะมีระบบการจำนองเครื่องจักรก็ตาม แต่ขั้นตอนการจดทะเบียนนั้น จะต้องรอให้เครื่องจักรติดตั้งให้เสร็จก่อน ซึ่งในช่วงระยะเวลาดังกล่าว หลักประกันจะไม่มี ความชัดเจน ในสมัยก่อน จึงพยายามใช้วิธีจำนำมาทดแทน โดยถือว่า กรรมการบริษัทเป็นตัวแทนหลักประกันซึ่งครอบครองทรัพย์สินแทนเจ้าหนี้จำนำ ซึ่งผลก็คือ ศาลไทยถือว่ามีการส่งมอบทรัพย์สินให้แก่ผู้จำนำ ทำให้การจำนำระงับไป ซึ่งจริงๆ แล้วมีวิธีที่ง่ายกว่านั้น และมีการใช้กันอยู่แล้ว เช่น ในระบบทรัสต์รีซีท ซึ่งสถาบันการเงินใช้อยู่นั่นเอง

อย่างไรก็ตาม ปัญหาที่พบจากการใช้สัญญามาตรฐานเหล่านี้ ก็คือ ความเป็นกลางของสัญญาเหล่านี้ ในกรณีที่มีการแก้ไขให้มีข้อกำหนดเป็นพิเศษ ผู้ร่างจะต้องระวังในเรื่องความเป็นเอกภาพของสัญญาด้วย โดยเฉพาะการใช้สัญญาเก่ามาแก้ไข มีหลายกรณีที่สับสน เพราะมีชื่อของคู่สัญญาเดิมปรากฏอยู่ในร่างใหม่ด้วย

สำหรับกรณีที่สัญญาประเภทนั้นๆ ไม่ใช่ธุรกรรมทั่วไป เนื่องจากเป็นธุรกรรมที่เกิดขึ้นมาใหม่ หากเป็นไปได้ ควรจะอิงลักษณะเอกเทศสัญญาให้มากที่สุด ไม่ควรจจะร่างเป็นสัญญาต่างตอบแทนซึ่งมีข้อกำหนดในเรื่องสิทธิและหน้าที่ให้แตกต่างกันไปมากนัก เพราะในกรณีที่มีการผิดสัญญา และต้องนำสัญญาไปใช้ในศาล ผู้พิพากษาซึ่งเป็นผู้พิจารณาความในสัญญาเป็นเพียงสามัญชน ซึ่งไม่ใช่ผู้เชี่ยวชาญ ซึ่งมีความรู้ความชำนาญเป็นพิเศษ แม้ว่าเราจะสามารถนำสืบพยานผู้เชี่ยวชาญได้ แต่เรื่องทางเทคนิคบางประเภท ไม่ใช่เรื่องที่สามารรถอธิบายให้เข้าใจได้ง่ายๆ ในระยะเวลาอันจำกัด โดยเฉพาะในกรณีการพิจารณาอย่างต่อเนื่อง และเทคนิคการใช้คำถามค้านอาจก่อให้เกิดผลเสียได้อย่างมาก ตัวอย่างเช่น การนำสืบในเรื่องงบการเงิน ซึ่งผู้บริหารใช้นโยบายด้อยค่าทรัพย์สินในเชิงอนุรักษ์ ทำให้กิจการขาดทุน และผู้ถือหุ้นส่วนน้อยเสียหายนั้น เป็นเรื่องที่อธิบายให้คนทั่วไปเข้าใจได้ยาก โดยเฉพาะนักกฎหมายที่ไม่คุ้นเคยกับเรื่องทางบัญชี

หรืออย่างในการพิจารณาทำสัญญาประเมินประนอมยอมความในคดีจัดหางานที่เป็นเรื่องอื้อฉาวในหลายปีที่ผ่านมา คนหางานกว่าสามร้อยคนรวมตัวกันดำเนินคดีทั้งทางแพ่งและอาญาในข้อหาฉ้อโกงประชาชน โดยอ้างว่า บริษัทจัดหางานหลอกลวงเอาเงินค่าธรรมเนียมนั้นไปโดยไม่มีการทำงานให้จริง หน่วยงานของ บริษัทจัดหางานขอทำสัญญาประเมินประนอมยอมความในคดีแพ่งที่ศาลแรงงาน โดยยินยอมจะชำระเต็มจำนวนซึ่งเฉลี่ยประมาณคนละหนึ่งแสนบาท รวมเป็นเงินกว่าสามสิบล้านบาท ซึ่งมีผลทำให้คดีแพ่งและคดีอาญาในส่วนของผู้บริหารบริษัทจัดหางานนั้นระงับไปด้วย พอถึงเวลาบริษัทจัดหางานก็ผิดสัญญา ศาลแรงงานจะนำยึดทรัพย์สิน แต่ปรากฏว่า ไม่มีทรัพย์สินให้ยึด เพราะทุนจดทะเบียนนั้นต่ำตามกฎหมายมีเพียงหนึ่งล้านบาท แม้จะมีเงินประกันอยู่กับกระทรวงแรงงานถึงห้าล้านบาท ก็ไม่เพียงพอที่จะชดใช้ให้กับคนหางาน

### ๓. วัตถุประสงค์ไม่ชัดเจน

ผู้ร่างสัญญาจะต้องทบทวนถึงวัตถุประสงค์ของการร่างสัญญาให้ชัดเจนว่า มีอะไรบ้าง และการทำดังกล่าวจะเกิดผลต่อเนื่องอย่างไรบ้าง ซึ่งจะช่วยให้คู่สัญญาทบทวนความเข้าใจในเรื่องดังกล่าว และเตรียมตัวรับผลที่เกิดขึ้น ตัวอย่างเช่น ในการนี้ของการโอนลิขสิทธิ์นวนิยายเรื่องหนึ่ง ซึ่งมีข้อตกลงว่า ผู้สร้างงานตกลงโอนลิขสิทธิ์นวนิยายให้แก่ผู้รับโอน แต่หากนำไปสร้างเป็นภาพยนตร์ ขอให้เผยแพร่เพียงสิบปี ผู้ร่างสัญญาก็ร่างให้ตามนั้น ศาลก็ยอมรับโดยถือว่าเป็นการอนุญาตให้ใช้สิทธิแต่ผู้เดียวเพียงสิบปี พ้นจากเวลาดังกล่าวแล้วสิทธิดังกล่าวก็หมดลง กลับกลายเป็นของผู้สร้างงานอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งหากจะกำหนดให้ชัดเจน ก็จะต้องให้ชัดเจนว่า เป็นเรื่องเฉพาะลิขสิทธิ์ในการทำภาพยนตร์เท่านั้น

เรื่องการชิงโชค ก็เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่เป็นตัวอย่างที่ดี การจัดการส่งเสริมการขายด้วยการชิงโชค แล้วได้รางวัลไปทัศนศึกษา ไปดูงาน หรือท่องเที่ยวในต่างประเทศ การร่างสัญญาหรือหลักเกณฑ์ในการรับรางวัลนั้น ผู้จัดมักจะอธิบายว่าเป็นการรับประโยชน์ของผู้ร่วมรายการ แต่ในความเป็นจริงแล้ว การจัดกิจกรรมดังกล่าว มีวัตถุประสงค์หลักในการประชาสัมพันธ์หรือส่งเสริมการขาย การให้รางวัล เป็นเพียงกลไกให้บรรลุถึงวัตถุประสงค์ดังกล่าว เพราะผู้จัดรายการ ย่อมมีการบันทึกภาพเสียง และนำประวัติของผู้รับรางวัลไปใช้ประโยชน์ในการประชาสัมพันธ์ต่อเนื่องเพื่อการสร้างการรับรู้ในสินค้า (Product Awareness) ดังนั้น สัญญาหรือหลักเกณฑ์ดังกล่าว จึงต้องเน้นเรื่องการอนุญาตให้ใช้ข้อมูลส่วนบุคคลในการประชาสัมพันธ์

#### ๔. ความสามารถในการใช้เครื่องมือ

สำหรับการร่างสัญญาที่เป็นธุรกรรมที่มีความเฉพาะเจาะจง กรณีนี้ต้องพึงระวังเป็นพิเศษ เพราะหากผู้ร่างสัญญาอีกฝ่ายหนึ่ง ขาดความรู้ความเข้าใจ ร่างสัญญาที่เสนอไปอาจถูกแก้ไขให้อยู่ในรูปแบบที่คุ้นเคย ซึ่งทำให้สูญเสียโอกาสในการบรรลุถึงเป้าหมายที่สมประโยชน์ได้ทั้งสองฝ่าย ผู้เขียนเคยได้เห็นสัญญาผู้ถือหุ้นบางประเภทที่ร่างโดยนักกฎหมายรายหนึ่ง ซึ่งน่าสนใจมาก เพราะกำหนดแนวคิดโดยนักบัญชีซึ่งเอื้อประโยชน์ให้แก่ผู้ร่วมทุนได้เท่ากัน โดยที่สัดส่วนการบริหารงาน และการลงทุนที่แตกต่างกัน แต่เนื่องจากนักกฎหมายผู้ร่างสัญญาอีกฝ่ายหนึ่ง ไม่มีความเข้าใจในโครงสร้างเหล่านั้น กลับแนะนำให้เปลี่ยนแปลงไปในรูปแบบทั่วไป ซึ่งเป็นที่น่าเสียดายอย่างมาก เพราะทำให้เสียโอกาสในการพัฒนาความรู้ทางด้านกฎหมายไปอีกมาก ดังนั้น การหาผู้ร่างสัญญาที่มีความชำนาญ จึงเป็นเรื่องสำคัญที่ต้องระวัง โดยเฉพาะผู้ร่างที่ไม่มีพื้นความรู้ทางกฎหมายไทย

#### ๕. เจตนาเอาเปรียบ

ในหลายกรณีที่ผู้ร่างสัญญาฝ่ายตรงข้าม มีเจตนาเอาเปรียบ โดยพยายามเบี่ยงเบนความเข้าใจเพื่อการต่อรองที่ไม่เป็นธรรม เช่น ในกรณีที่ซื้อขายหุ้นในบริษัทจำกัด ก็พยายามอ้างว่า สารสำคัญของ การโอนหุ้น ก็คือ การได้ใบหุ้นมาไว้ในครอบครอง และได้ตราสารการโอนหุ้นซึ่งเป็นไปตามแบบที่กฎหมายกำหนดแล้ว ทั้งๆ ที่ถูกต้องแล้ว ใบหุ้นเป็นเพียงหลักฐานการมีสิทธิเรียกร้องที่จะได้รับเงินคืนจากบริษัทเมื่อเลิกกิจการ หรือได้รับเงินปันผลเมื่อบริษัทมีกำไร โดยตีมูลค่าตามงบการเงิน ซึ่งเป็นสิ่งที่กรรมการรับรองความถูกต้องเท่านั้น หากงบการเงินไม่ถูกต้อง เช่น ไม่มีทรัพย์สินตามที่บันทึกบัญชี หรือมีหนี้ที่ไม่บันทึกบัญชี ผู้ซื้อก็ได้แต่กระดาษซึ่งไม่มีค่าอย่างใด ในกรณีเช่นนี้ ความร่วมมือในการร่างสัญญาย่อมเป็นไปได้ยาก ความพยายามทำให้เข้าใจยิ่งกลายเป็นเรื่องชวนวิพากษ์ไป ซึ่งในฐานะผู้ร่างสัญญาที่ดี จะต้องใจเย็น ไม่เสียอารมณ์ไปด้วย แนวทางหนึ่งที่อาจประสบความสำเร็จในการช่วยปรับความเข้าใจเข้าหากัน ก็คือใช้วิธีชี้แจงว่า เราจะขอให้ลูกความเปลี่ยนตัวผู้รับผิดชอบ เนื่องจากเราไม่มีความสามารถที่จะสื่อสารบนหลักการเดียวกันได้ การชี้แจงในลักษณะนี้มีนัยว่า หากอีกฝ่ายยังไม่ยอมลดข้อต่อรองลง การเจรจาจะล้มเหลวเพราะฝ่ายนั้น

ข้อพึงระวังในการร่างสัญญาโดยอีกฝ่ายหนึ่งมีเจตนาเอาเปรียบ ก็คือ การที่กำหนดระยะเวลาการเจรจาอย่างต่อเนื่อง และสลับกันเข้าต่อรอง โดยไม่เปิดโอกาสให้ฝ่ายเราได้พักพ่อน ผู้เขียนเคยมีประสบการณ์ในการเข้าต่อรองในการทำสัญญา โดยใช้เวลาประชุมตั้งแต่ เก้าโมงเช้า จนถึงบ่ายสาม โดยอีกฝ่ายผลัดกันเข้าประชุม และมีน้ำเปล่าให้เพียงขวดเดียว ซึ่งทำให้ไม่มีสมาธิในการทำงาน อาจพบปัญหาอย่างนี้ ขอแนะนำให้หยุดพักการประชุมทันที ความพยายามในการทำงานเพื่อให้ประสบความสำเร็จในเวลาที่ย่ำแย่ อาจเกิดผลเสียมากกว่าผลดีเสียอีก

## ๖. ข้อจำกัดในเรื่องเวลา

ข้อจำกัดในเรื่องเวลาเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นเสมอๆ บางครั้ง เนื่องจากการไม่มีการเตรียมตัวล่วงหน้าที่ดี บางครั้งเกิดจากการตีความในเรื่องของขั้นตอนทางหน่วยราชการ หรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ความผิดพลาดในเรื่องการนับระยะเวลาตามกฎหมาย วันหยุดพิเศษของทางราชการที่เกิดขึ้น และการประเมินว่า ปัญหาที่อาจจะเกิดขึ้นมีอะไรบ้าง ซึ่งจะต้องมีการสำรองไว้ในการปฏิบัติตามสัญญาด้วย

## ส่วนที่สาม ปัญหาในการร่างสัญญา : ปัญหาในแง่กฎหมาย

### ๑. สถานภาพและอำนาจของคู่สัญญา

หลักการในการร่างสัญญาเบื้องต้น คือ ต้องพิจารณาว่า คู่สัญญามีสถานภาพทางกฎหมายอย่างไร ผู้ที่ลงนามในสัญญามีอำนาจในการทำสัญญาดังกล่าวเพียงใด ซึ่งพื้นฐานก็มาจากหลักวิชากฎหมายบุคคล หรือองค์กรธุรกิจที่สอนกันอยู่ในหลายมหาวิทยาลัยนั่นเอง

หากพิจารณาอย่างผิวเผิน จะรู้สึกเป็นเรื่องง่าย แต่ในทางปฏิบัติมีประเด็นอยู่อย่างมากพอสมควร โดยเฉพาะในระยะเวลาหลังที่มีการผ่านกฎหมายที่กำหนดให้เมืองค์กรต่างๆ มากมาย เช่น คณะกรรมการอาหารและยา ซึ่งเป็นเรื่องที่คุ้นเคยกันอยู่ หากไปตรวจสอบกฎหมายจัดตั้ง จะพบว่า การจัดตั้งคณะกรรมการอาหาร ก็เป็นไปตาม พรบ. อาหาร และคณะกรรมการยา เป็นไปตาม พรบ. ยา ซึ่งเป็นสององค์กร แต่เมื่อใช้ชื่อร่วมกัน อาจทำให้เข้าใจผิดได้ว่าเป็นองค์กรเดียวกัน เวลาทำสัญญากับหน่วยงานลักษณะนี้ จะต้องระบุให้ชัดเจน

กรณีโรงงานยาสูบ ที่เรารู้จักกัน หากไปศึกษากฎหมายที่จัดตั้งองค์กรนี้ จะไม่พบ เพราะเป็นเพียงการจัดระเบียบภายในกระทรวงการคลัง โดยปลัดกระทรวงการคลัง มอบอำนาจให้ผู้ดำเนินการโรงงานยาสูบ มีอำนาจจัดการและเข้าทำนิติกรรมต่างๆ โดยมีขอบเขตที่จำกัด ในการทำสัญญา ลักษณะนี้ ก็จะต้องศึกษาหนังสือมอบอำนาจดังกล่าวว่ามีขอบเขตเพียงใด

สำหรับกรณีเอกชน เช่น ศูนย์การค้าต่างๆ การทำสัญญาเช่า อาจจะต้องขอตรวจสอบหนังสือมอบอำนาจ หรือเอกสารสิทธิต่างๆ ที่มอบอำนาจไว้ สำหรับกรณีกองทุนต่างๆ ที่จัดตั้งขึ้นตามพรบ. หลักทรัพย์และตลาดหลักทรัพย์ ก็เช่นเดียวกัน หลักฐานการเป็นนิติบุคคลนั้น ต้องขอรับรองจากสำนักงาน กสท. ซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องทำความเข้าใจให้ชัดเจนก่อนเข้าไปดำเนินการร่างสัญญา

เรื่องที่เกี่ยวข้องกับขอบเขตของอำนาจในการทำสัญญาเป็นประเด็นที่ต่อเนื่องจากสถานะภาพของผู้ทำสัญญาข้างต้น โดยทั่วไปถ้าเป็นนิติบุคคล ก็ดูจากวัตถุประสงค์ของบริษัท ที่ปรากฏในหนังสือรับรอง ในอดีตกระทรวงพาณิชย์จะพิถีพิถันในเรื่องการจดทะเบียนวัตถุประสงค์ของบริษัทอย่างมาก มีข้อจำกัดมากมาย เช่น กิจการที่ต้องรับใบอนุญาต จะไม่ให้ระบุในวัตถุประสงค์ของบริษัท จนกว่าจะได้รับอนุญาต โดยเฉพาะบริษัทที่มีผู้ถือหุ้นเป็นกิจการต่างด้าว ไม่ว่าจะเป็นบริษัทที่ได้รับสิทธิตามสนธิสัญญาทางไมตรี หรือที่เราเรียกว่า บริษัทอเมริกัน หรือเป็นผู้ถือหุ้นสัญชาติอื่นถือหุ้นมากกว่ากึ่งหนึ่ง จะไม่ให้ระบุวัตถุประสงค์ที่ต้องห้ามตามกฎหมาย แต่ปัจจุบันผ่อนผันมากขึ้น จึงเป็นเรื่องที่ผู้ร่างสัญญาอาจจะต้องก้าวล่วงเข้าไปขอข้อมูลรายชื่อผู้ถือหุ้นด้วยว่ามีต่างชาติข้างมากหรือไม่ และอาจจะต้องขอคู่มือหนังสือรับรองสิทธิหรือใบอนุญาตประกอบธุรกิจต่างด้าวด้วย เพื่อไม่ให้เกิดปัญหาขึ้นภายหลัง แต่ทั้งนี้ในกรณีที่เป็นสาขาของนิติบุคคลต่างชาติ ที่มาดำเนินธุรกิจในประเทศไทย จะตรวจไม่พบ เช่น กรณีของบริษัท เซลล์แห่งประเทศไทย จำกัด หรือบริษัท เอไอเอ หรือสาขาของธนาคารต่างประเทศทั้งหลาย เช่น ซิตี้แบงก์ กิจการเหล่านี้ไม่มีหนังสือรับรอง เวลาไปทำสัญญา ต้องขอตรวจหนังสือมอบอำนาจที่มีโน้ตารีพับลิค หรือสถานทูตไทยในประเทศนั้นๆ รับรองแทน ไม่ว่ากรณีใดก็ตาม การขอหนังสือรับรองจากกระทรวงพาณิชย์จะต้องระวังให้ดีในเรื่องชื่อบริษัท มีหลายกรณีชื่อเหมือนกัน แต่เป็นนิติบุคคลที่แยกต่างหาก ทนายความหลายคนในสำนักงานกฎหมายที่ฟ้องผิด และศาลเกือบยกฟ้องมาแล้ว เพราะเหตุว่าห้างสรรพสินค้าในย่านปิ่นเกล้ามีชื่อคล้ายกัน หรือในกรณีที่ชื่อภาษาไทยไม่ตรงกับภาษาอังกฤษ เช่น ธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด (มหาชน) ที่ใช้ชื่อ Siam Commercial Bank เป็นต้น

## ๒. รูปแบบของการทำสัญญา

ควรใช้รูปแบบของสัญญาที่เป็นไปตามที่กฎหมายกำหนด และพิจารณาเลือกรูปแบบที่เหมาะสม และจำเป็นเปรียบเทียบกับต้นทุนที่เกิดขึ้น เช่น สัญญาเช่าสามปีที่ให้สิทธิต่อสัญญาอีกสามปี กับสัญญาเช่าที่มีระยะเวลาหกปีที่น่าไปจดทะเบียน จะต้องพิจารณาจากผลกระทบในประเด็นต่างๆ เช่น ค่าธรรมเนียมการจดทะเบียน การหักภาษี ณ ที่จ่าย ความยุ่งยากในการจดทะเบียน บรรทัดฐาน และความเสี่ยงในการเกิดข้อพิพาททางกฎหมาย โดยเฉพาะสัญญาที่ทำกันในระยะว่างกิจการในเครือ ซึ่งโอกาสที่ผิดสัญญาเช่าแทบเกิดขึ้นไม่ได้ สัญญาเช่าซึ่งมีภาระภาษีในเรื่องอากรแสตมป์ อาจถูกทดแทนด้วย หนังสือยินยอมให้ใช้สถานที่ซึ่งมีคำมั่นว่าจะเรียกเก็บค่าตอบแทนในจำนวนที่คงที่ ก็เพียงพอแล้ว

### ๓. การปฏิบัติตามสัญญาเป็นไปได้หรือไม่

การกำหนดหน้าที่ในการปฏิบัติตามสัญญานั้น ประการแรก จะต้องพิจารณาให้ดีว่ากำหนดไปแล้วมีความเป็นไปได้ในทางปฏิบัติเพียงใด โดยเฉพาะในกรณีที่เกิดสัญญา ตัวอย่างเช่น

ในกรณี สัญญาอนุญาตให้ใช้สิทธิในเครื่องหมายการค้า ซึ่งโดยมากมักจะใช้ต้นแบบมาจากต่างประเทศ มักจะระบุว่า หากผิดสัญญา ผู้รับอนุญาตให้ใช้สิทธิ จะต้องหยุดการใช้เครื่องหมายการค้า และทำลายสินค้าที่มีเครื่องหมายการค้าที่ได้รับอนุญาตทั้งหมด หากผู้อนุญาตไม่รับซื้อคืน หากพิจารณาว่าสินค้าที่มีเครื่องหมายการค้าดังกล่าว เมื่อซื้อมาก็เป็นกรรมสิทธิ์ของผู้ซื้อ ข้อตกลงในเรื่องการทำลายสินค้านี้ หรือข้อตกลงในเรื่องการบังคับซื้อคืน ขัดต่อกฎหมายหรือไม่ หากเขาไม่ขายหรือทำลายตามสัญญา เราจะร้องขอต่อศาลได้เพียงใด ข้อตกลงดังกล่าวโดยสภาพ ศาลสามารถออกคำสั่งบังคับได้หรือไม่ ผู้ร่างสัญญาบางรายเอาใจผู้ว่าจ้างโดยระบุไว้ในสัญญา และปลอบใจตัวเองว่า เป็นหน้าที่ของศาลในการตัดสินคดีความ ทั้งๆ ที่รู้อยู่ว่าใช้บังคับไม่ได้ หากท่านต้องเป็นผู้ปฏิบัติตามสัญญาดังกล่าว ในอนาคต ลองนึกถึงหัวอกของผู้ที่ต้องทำสัญญาในอนาคต ห้าปีหรือสิบปีข้างหน้าว่า เขาจะรู้สึกอย่างไรกับผู้ร่างสัญญาในลักษณะเช่นนี้

ประการที่สอง จะต้องพิจารณาดูว่า ข้อกำหนดดังกล่าวขัดต่อกฎหมายในเรื่องอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องหรือไม่ ตัวอย่างเช่น

สัญญาการให้เป็นตัวแทนจำหน่าย หรือที่เรียกว่า Distributorship Agreement ก็เป็นอีกลักษณะหนึ่ง ที่มักจะมีข้อกำหนดห้ามการขายจำหน่ายนอกเขตที่กำหนด หรือกำหนดราคาขายให้ พรบ.แข่งขันทางการค้า มีข้อกำหนดที่ห้ามในเรื่องนี้หลายกรณี โดยมีเงื่อนไขว่า "ห้ามมีการกำหนดเงื่อนไขอย่างไม่เป็นธรรม" และเปิดประเด็นให้เจ้าหน้าที่ของรัฐใช้ดุลพินิจในการบังคับใช้กฎหมาย ซึ่งโดยหลักการทำงานของ ท่าน ท่านก็มักจะตีความตามตัวบท เพราะใช้ง่ายไม่ยุ่งยาก เนื่องจากระบบกฎหมายไทย ใช้ระบบกล่าวหา แล้วให้ผู้ถูกกล่าวหามาชี้แจง ถ้าไม่เห็นด้วย ก็ส่งฟ้องไปชี้แจงในศาลต่อไป ดังนั้นการร่างสัญญาที่มีข้อกำหนดลักษณะนี้ ต้องศึกษาให้ดี การศึกษาจากกรณีที่เกิดขึ้นในต่างประเทศ อาจนำมาใช้ไม่ได้ในประเทศไทย เพราะกฎหมาย เหมือนลูกไม้ที่หล่นไกลต้น ขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมในประเทศนั้นๆ ต้นสักเหมือนกัน ปลูกไปแล้ว อาจจะไม่ใช่สักทอง แต่อาจจะกลายเป็นสักชี่ควายก็ได้

ประการที่สาม ก็คือ ข้อกำหนดที่เป็นการเอาเปรียบอีกฝ่ายหนึ่งมากเกินไป ปัจจุบัน มีพรบ. ข้อสัญญาที่ไม่เป็นธรรม ที่ให้อำนาจศาลอย่างกว้างขวาง นอกเหนือจากที่ให้ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ในเรื่องเบี้ยปรับ หรือค่าเสียหาย จะต้องศึกษาบรรทัดฐานและแนวโน้มของศาลในเรื่องดังกล่าวอย่างต่อเนื่อง

#### ๔. ผลกระทบทางอ้อมของข้อกำหนดต่างๆ

ด้วยเหตุที่นักกฎหมายในประเทศไทย มีความรู้ความชำนาญในกฎหมายอย่างกว้างขวาง แต่ไม่ค่อยลุ่มลึกในรายละเอียด ข้อกำหนดในสัญญาหลายๆ ประการ จึงมักจะเน้นในเรื่องที่ผู้ร่างสัญญานั้นมีความถนัด และคิดว่าจะได้ประโยชน์ โดยไม่ได้คำนึงถึงผลกระทบที่อาจจะเกิดขึ้น

ตัวอย่างเช่น ในกรณีสัญญาเช่าที่ดินเพื่อสร้างสิ่งปลูกสร้าง ผู้ร่างมักจะกำหนดว่า สิ่งปลูกสร้างทุกชนิด นอกจากจะต้องได้รับใบอนุญาตตามกฎหมายแล้ว จะต้องได้รับความเห็นชอบจากผู้ให้เช่าด้วย และให้การมสิทธิตกเป็นของผู้ให้เช่าทันทีที่ก่อสร้างเสร็จ หรือการกำหนดให้มีการปรับค่าเช่าในอัตราที่แน่นอนเป็นช่วงๆ โดยลืมนึกถึงในเรื่องผลกระทบทางภาษีที่เกิดขึ้น ว่าหากระบุให้การมสิทธิตกเป็นของผู้ให้เช่า ผู้ให้เช่า ก็มีการะภาษีที่เกิดขึ้นจากการได้รับโอนกรรมสิทธิ์ในอาคารในปีที่ก่อสร้างอาคารเสร็จ หรือการกำหนดค่าเช่าดังกล่าว จะทำให้ต้องนำมูลค่าทั้งหมดมาเสียค่าอากรเป็นการล่วงหน้า ซึ่งหากมีการวางแผนภาษีที่ดิน ค่าใช้จ่ายในส่วนนี้จะประหยัดไปได้อย่างมหาศาล

ตัวอย่างที่สองได้แก่ การจดทะเบียนของกระทรวงพาณิชย์ เนื่องจากปัจจุบันแบบฟอร์มการจดทะเบียน ของกระทรวงพาณิชย์มีการปรับปรุงให้ง่ายขึ้น จนสามารถให้เด็กส่งเอกสารไปยื่นจดทะเบียนได้ การดำเนินการโดยไม่ได้คำนึงถึงประเด็นผลกระทบทางอ้อม เช่น เรื่องเฉลี่ยภาษีซื้อคืน ส่งผลให้เกิดภาวะภาษีนับสิบล้านบาท

ตัวอย่างที่สาม ได้แก่ ในเรื่องเกี่ยวกับลูกจ้าง กิจการขนาดยักษ์หลายแห่งที่จดทะเบียนในตลาดหลักทรัพย์ มักจะให้พนักงานสร้างสรรค์งานที่เกิดทรัพย์สินทางปัญญาโดยถือว่าเป็นอำนาจบังคับบัญชา ไม่ว่าจะเป็นการออกแบบผลิตภัณฑ์ โปรแกรมคอมพิวเตอร์ หรือแม้กระทั่งหน่วยงานราชการที่ขอให้ข้าราชการทำผลงานทางวิชาการ แม้ว่าจะบุคคลเหล่านี้จะทำตามคำสั่ง แต่ก็อยู่ในฐานะผู้สร้างสรรค์งานที่เป็นเจ้าของลิขสิทธิ์ ซึ่งเป็นเพียงแต่อนุญาตให้นายจ้างใช้เท่านั้น หากไม่มีการตกลงที่ชัดเจน เมื่อลูกจ้างออกจากงาน และกลับมาเรียกร้องสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญาเหล่านั้น องค์กรอาจจะเกิดความเสียหายจากการลงทุนในโฆษณาหรือสร้าง Good Will โดยที่ไม่ได้ระวังในเรื่องดังกล่าว

สำหรับข้าราชการ หรือหน่วยงานของรัฐ ที่จำเป็นต้องคำนึงถึงเป็นประการสำคัญ ก็คือ ผลประโยชน์ที่ได้รับเป็นการเฉพาะตัวนั้น จะขัดต่อกฎเกณฑ์ของ ป.ป.ช. หรือไม่ หากเป็นเอกชน จะต้องพิจารณาในเรื่องผลประโยชน์ทับซ้อน ซึ่งอาจจะมิผลทำให้สัญญานั้นมีความบกพร่อง จนถึงขนาดเป็นโมฆะไป

## ๕. ผลกระทบในด้านภาษี

การพิจารณาผลกระทบทางอ้อมในเรื่องภาษี จะต้องพิจารณาตามลำดับ ดังนี้

ก. ประเด็นในเรื่องรายรับ เช่น การได้รับผลประโยชน์ตอบแทนในเรื่องต่างๆ ถือเป็นรายได้ของกิจการหรือไม่ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องส่วนลด การให้หุ้น หรือผลประโยชน์ตอบแทนในลักษณะอื่นๆ มีข้อยกเว้นหรือไม่ และหากเป็นจะคำนวณจากฐานภาษีใด ราคาขาย ราคาทุน ฯลฯ

ข. ประเด็นในเรื่องค่าใช้จ่าย ค่าใช้จ่ายที่ก่อให้เกิดธุรกรรมนั้น ถือเป็นค่าใช้จ่ายตามกฎหมายขององค์กรหรือไม่ เช่น การรับประกันสินค้าเกินกว่าความรับผิดชอบตามกฎหมาย

ค. ประเด็นในเรื่องการหักภาษี ณ ที่จ่าย ว่ามีมากเพียงใด เพราะเป็นการทำให้เงินสดในมือของกิจการที่ควรจะได้รับลดน้อยลง

ง. ประเด็นในเรื่องภาษีทางอ้อมอื่นๆ เช่น ภาษีมูลค่าเพิ่ม อากรแสตมป์ หรือภาษีโรงเรือน แม้แต่หน่วยงานของรัฐเอง ก็เคยเกิดความผิดพลาดในเรื่องของภาษีมูลค่าเพิ่ม ตัวอย่างที่เห็นได้ชัด ก็คือ บริษัทที่ให้บริการขนส่งน้ำมันทางท่อ ที่ไปขอคำแนะนำจากสรรพากรว่า กิจการของตนเป็นกิจการขนส่ง ซึ่งไม่ต้องเข้าระบบภาษีมูลค่าเพิ่ม หรือเป็นการให้บริการที่ต้องเสียภาษีมูลค่าเพิ่ม โดยไม่ได้คำนึงว่า อุปกรณ์ที่ใช้ในการสร้างระบบจ่ายน้ำมันนั้น เสียภาษีมูลค่าเพิ่มไปแล้วในขณะที่น่าเข้า มีมูลค่าเป็นร้อยล้านบาท ซึ่งเมื่อสรรพากรตอบว่าเป็นการขนส่ง จะทำให้กิจการต้องรับภาระภาษีมูลค่าเพิ่มเอง และมีต้นทุนสูงจนไม่สามารถดำเนินธุรกิจต่อไปได้ แต่ในที่สุดก็ได้รับการแก้ไข และสามารถดำเนินธุรกิจได้จนถึงปัจจุบัน

จ. จุดที่ก่อให้เกิดภาระภาษี และความรับผิด มีสถานภาพเพียงใด

ฉ. ประเด็นเรื่องการวางแผนภาษีในธุรกรรมดังกล่าว สามารถกระทำได้หรือไม่เพียงใด เช่น การใช้นิติบุคคลประเภทกองทุนมาเป็นคู่สัญญา การเปลี่ยนรูปแบบของสัญญาจากการโอนทรัพย์สิน มาเป็นการโอนกิจการเพื่อให้ได้รับสิทธิในการยกเว้นภาษี เป็นต้น

## บทสรุป

การร่างสัญญาที่ไม่เหมาะสมและก่อให้เกิดการผิดสัญญา นอกจากจะสร้างความขัดแย้งระหว่างคู่สัญญา ซึ่งส่งผลกระทบทั้งทางอารมณ์ จิตใจ เวลา และค่าใช้จ่ายแล้ว ยังมีผลกระทบกับสังคมทางอ้อม ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความสูญเสียงบประมาณ ซึ่งนำมาใช้จ่ายในการจัดเตรียมระบบกระบวนการยุติธรรม อาทิ ค่าใช้จ่ายในการสอบคัดเลือกผู้พิพากษา การว่าจ้างบุคลากร การจัดสร้างสถานที่ รวมทั้งระบบเครื่องมือและอุปกรณ์แล้ว ยังอาจทำให้เกิดการเลิกจ้าง ปลดคนงานก่อให้เกิดปัญหาทางสังคมทั้งทางตรงและทางอ้อม ดังนั้น จึงหวังว่า เนื้อหาต่างๆ ข้างต้น จะช่วยให้สามารถร่างสัญญาที่เป็นประโยชน์ต่อคู่สัญญาและมีส่วนร่วมในการพัฒนาสังคมต่อไป

